

Є. В. Дергачов
аспірант кафедри теорії та практики управління
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»

ПРО ВЗАЄМОДОПОВНЮВАНІСТЬ НОРМ МОРАЛІ І ПРАВА У ФІЛОСОФІЇ ТОМАСА ГОББСА

Питання співвідношення моралі і права з давніх часів уважається однією з найбільш досліджуваних та актуальних проблем. Співвідношення цих категорій досліджували філософи Античності, епохи Просвітництва, Нового часу, продовжують над цим працювати сучасні науковці-філософи. Із часів початкових досліджень цієї проблеми й поглядів тогочасних філософів на категорії моралі і права минуло багато століть, але питання взаємодії зазначених понять не втрачає своєї актуальності, оскільки за весь час розвитку історичних процесів так і не виявлено оптимальної взаємодії норм моралі і права, що підтверджують події не лише в Україні, а й на всій світовій арені. Том, варто зазначити, що нинішня ситуація змушує науковців знову повертатись до проблеми співвідношення норм моралі і права. У процесі історичного розвитку суспільства дійсно мала місце певна частина суспільних відносин, які регулюються тільки правом або виключно за допомогою моралі. Але значна частина відносин у суспільстві має подвійне регулювання: це здійснюється й за допомогою норм права, і за допомогою норм моралі. Баланс впливу зазначених суспільних регуляторів з плином часу змінювався, від переважного впливу моралі часів Античності й Просвітництва до певної рівноваги та подальшого набуття значущості нормами права в процесі розвитку суспільних відносин. Але, зважаючи на те, що на сьогодні існує дві моделі розвитку так званого «ідеального суспільства», а саме: громадянське суспільство та суспільство сталого розвитку, варто акцентувати увагу на тому, що серед соціальних регуляторів суспільної поведінки перевага має надаватись нормам моралі, які мають домінувати над правом. Але більш влучним способом соціального регулювання в сучасних умовах суспільного розвитку буде збіг норм моралі і права в процесі впливу на суспільство та поведінку його членів. З метою такого регулювання вкрай необхідним, на нашу думку, є процес взаємодії норм моралі і права для досягнення зазначених форм розвитку «ідеального суспільства».

На сьогодні постає мета визначити основний вектор визначеної вище взаємодії. Необхідно зазначити, що найбільш характерними напрямками співвідношення права та моралі є їхнє зближення, взаємопроникнення, посилення їхнього погодженого впливу на суспільство, тобто взаємне доповнення.

Зазначене співвідношення розглядали такі філософи Античності, як Платон, Сократ і Аристотель, в епоху Просвітництва цим питанням займались видатні філософи природно-правової теорії: Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, представники німецької класичної філософії: Г.В.Ф. Гегель, І. Кант та інші. На сьогодні цим актуальним питанням переймаються такі вчені, як Л.В. Батієв, Г.О. Чередніченко [18], Т.С. Павлова [12; 13], І.А. Гетьман-П'ятковська [6], І.О. Хрімлі [16], І.М. Євхутіч [19] та інші. Варто зазначити, що в контексті нашого дослідження саме погляди Томаса Гоббса становлять той фундамент напрямку взаємодії, найбільш наближеного до вимог сучасного суспільства.

Перед детальним вивченням взаємодії норм моралі і права варто зазначити, що ж являє собою саме філософія Томаса Гоббса як категорія й предмет пізнання.

Виключне місце в історії філософсько-правових та етико-політичних навчань посідає Томас Гоббс. Варто акцентувати увагу на тому, що філософсько-правові дослідження в сучасному їх значенні беруть свій початок саме від Т. Гоббса. З деякими положеннями досліджень цього мислителя можна й потрібно не погоджуватися, але вони назавжди залишаться основоположним і фундаментальним ученням європейської правознавчості.

У середині XVII ст., зокрема з виходом у світ творів Т. Гоббса «Про громадянина», «Левіафан, або Матерія, форма і влада

держави церковної та громадянської», у Європі визначилася проблема громадянського суспільства, яке стало однією з центральних політичних і філософських ідей Нового часу. Мислитель прагнув узгодити визнання природного права з індивідуальною свободою людини, розглядав взаємодію між людьми за зразками взаємодії в природі. Сутність взаємодії набувала механістичного характеру й пояснювалася за принципом детермінізму, в аспекті якого особливого значення набуває розуміння свободи в інтерпретації Томаса Гоббса.

Отже, Т. Гоббс був одним із основоположників механістичного варіанта матеріалістичного світогляду. Цим були зумовлені і його філософсько-правові погляди, міркування про людську природу й моральність. Природно-філософська картина світу, яку розробляв англійський філософ, його етика та політико-правова теорія були міцно й тісно пов'язані настільки, що зазначені сфери його досліджень сьогодні ми називаємо філософією Томаса Гоббса.

Зазначимо, що вільний взаємовплив окремих «людей-атомів», згідно з Томасом Гоббсом, має своїм результатом «природний стан» суспільства. Цей початковий, стихійний стан є за своєю природою злом. І саме тому, що воля кожної людини за своєю природою егоїстична, унаслідок чого спрямована тільки на її самозбереження, то зустріч з такою самою волею іншого за умови рівності всіх людей неминуче призводить до взаємної ворожнечі, тобто до того стану, який Т. Гоббс, як відомо, називав «війною всіх проти всіх» [15, с. 8]. Такий стан загрожує всім людям взаємним знищенням, тому, відповідно до вимог розуму, люди усвідомлюють необхідність обмежити сваволу один одного і змиритися перед єдиною волею, здатною забезпечити для них стійкий мир. Носієм цієї волі Т. Гоббс називає державу. Соціалізація, отже, полягає в підвищенні права над початковою моральною природою людини.

Подібний стан суспільства, відповідно до філософії Томаса Гоббса, є наслідком «суспільного договору», сутність якого саме й полягає у відмові від егоїзму «природної» волі особистості й визнанні суверенітету держави [15, с. 3–4]. Ця ідея суспільного договору та загалом договірного характеру створення й функціонування держави є однією з найвпливовіших ідей у працях визначної кількості філософів Нового часу.

У контексті проблеми теорії суспільного договору, становлення держави та соціалізації громадян Т. Гоббс трактує і природу моральних цінностей, які він зображує як функції егоїстичних індивідів. А оскільки особистість завжди є підлеглою державі, то її моральні цінності стають правовими нормами.

Отже, Т. Гоббс створює таку філософсько-правову теорію, яка вже безпосередньо закладає можливість майбутнього позитивістського тлумачення права як явища, не пов'язаного з принципами справедливості, моралі й моральності. Але детальні та ґрунтовні дослідження філософії Томаса Гоббса приводять нас до того, що в його трактуванні норма свободи і справедливості, що за своєю сутністю є мораллю, неминуче приймає політичний характер і не може здійснюватися без політичної влади, без держави.

Перш ніж говорити про характер співвідношення норм моралі і права, варто звернути увагу на те, що в процесі їхнього спільного регулювання суспільних відносин виникає якісно нове явище – морально-правовий вплив [18, с. 22–24]. Як складові цього явища право й мораль не втрачають своїх унікальних якостей, але у своїй сукупності утворюють реально діючу єдину соціальну цінність.

Крім того, як зазначав Гегель, право й мораль являють собою різні частини загального, що зветься моральністю [2, с. 167]. Т.С. Павлова акцентує, що розвиток кожної із цих категорій є пов'язаним, вони разом створюють розвиток загального, до якого належать і лише в якому становлять своє

визначення зазначених понять. Не можна, на думку автора, тут визначати, що є головнішим і важливішим, вони є складовими, хоча й окремими елементами, єдиного процесу розвитку [13, с. 18]. Дійсно, якщо розвивається право, розвивається й мораль, розвивається мораль, розвивається право. Це пов'язується з розвитком свідомості, зокрема, у межах нашого дослідження правової свідомості.

Регулюючи суспільні відносини, право та мораль перебувають у постійній тісній взаємодії. Їхня взаємозалежність полягає в глибокому взаємопроникненні права й моралі. Вони взаємозумовлюють, доповнюють і взаємозабезпечують одне одного. Об'єктивна зумовленість такої взаємодії визначається тим, що правові закони, які є моральними з погляду дослідження, утілюють у собі принципи гуманізму, справедливості, рівності людей, що є вищими моральними вимогами демократичного суспільства. А найбільш правильно, на нашу думку, взаємодію права та моралі на всіх етапах розвитку характеризує поняття «взаємодоповнюваність».

Як зазначає В.М. Хропанюк, «право сприяє затвердженню прогресивних моральних цінностей у суспільстві. Норми моралі, у свою чергу, наповнюють право глибоким моральним змістом, сприяючи ефективності правового регулювання, одухотворяючи дії і вчинки учасників правовідносин моральними ідеалами» [17, с. 200–201]. Мораль і право – взаємодоповнюючі елементи системи регулювання суспільних відносин, які в жодному випадку не мають протиставлятися один одному.

На таку цільну взаємодію права й моралі вказують історичні пам'ятки права Античного світу. Ще стародавні грецькі філософи вказували на значимість цих двох регуляторів суспільних відносин, на їх подібність і розбіжність. Чого лише варті відомий вислів Античності «*Jus est ars boni et aequi*» – «право є мистецтво добра й справедливості», який свідчить про застосування моральних принципів під час оцінювання змісту законів та інших джерел права, що вказує на зазначений зв'язок права та моралі.

Але найбільшої уваги питання співвідношення, взаємодії та взаємодоповнюваності права й моралі набуває в часи Прорісвітництва та розвитку природної школи права.

Формування природно-правової парадигми в XVII–XVIII ст. було пов'язане з необхідністю вирішити на основі нового світогляду одну з ключових в історії філософії права проблем – проблему співвідношення норм права та моралі.

У зазначений період розвитку історії філософії право й закон (як природний, так і встановлений державою) отримали чітке розмежування. Уже Гуго Гроцій виділив кілька значень права [7, с. 69–71], а у філософії Т. Гоббса [3, с. 98–99], слідом за ним у Дж. Локка [10, с. 4] право й закон опинилися виразно протиставлені, як свобода та зобов'язання. З урахуванням відповідного розмежування необхідно говорити про співвідношення права й моралі.

Концепція природного права базувалася на безумовному визнанні початкової свободи й рівності [7, с. 93]. Справедливість, за загальним правилом, визначалася філософами природно-правової теорії як відповідність нормам закону, а природний закон у «прямому розумінні», як писав уже Г. Гроцій, «полягає в тому, щоб надавати іншим те, що їм уже належить, і виконувати покладені на нас щодо них обов'язки» [7, с. 46]. Томас Гоббс продовжив цю ідею: «... обов'язкова сила угод починається лише з установлення цивільної влади, достатньо сильної, щоб примусити людей до виконання своїх угод...» [4, с. 97–111]. Аналогічної позиції дотримувався і Джон Локк. Моральні категорії, такі як моральне добро і зло, є «лише згода або незгода наших свідомих дій з деяким законом» [9, с. 405–410]. Ж.-Ж. Руссо не меншою мірою, ніж Т. Гоббс і Дж. Локк, пов'язав фактичне існування справедливості з державою, заявивши далі, що «ця справедливість, щоб бути прийнятою нами, повинна бути взаємною» [14, с. 226].

Ж.-Ж. Руссо також відзначав, що в природному стані люди не мали розуміння про справедливість і несправедливі явища. У роботі «Про суспільний договір» Ж.-Ж. Руссо зазначає, що справедливість пов'язана з наявністю в державі позитивного права: «Якщо розглядати речі з людської точки зору,

то за відсутності природної санкції закони справедливості безсилі між людьми; вони приносять благо лише безчесному й нещастя – праведному, якщо цей останній дотримується їх у відносинах з усіма, а ніхто не дотримується їх у відносинах із ним. Необхідні, отже, угоди та закони, щоб об'єднати права й обов'язки та повернути справедливість до її предмета» [14, с. 226–227].

Ш.-Л. Монтеск'є, у свою чергу, вказував, що «законам, створеним людьми, мала передувати можливість справедливих відносин». Однак наведені ним конкретні вияви справедливих відносин звелися до того, що справедливість полягає в дотриманні природних законів [11, с. 12].

Отже, на думку представників природно-правової теорії в природному стані розвитку суспільства моральні категорії, а точніше обмеження та заборони, або не існували, або не мали ніякого значення, якщо не були санкціоновані державою й забезпечені державною владою.

Але якщо справедливість та інші моральні категорії не можуть існувати в природному стані, то це означає, що вони мають соціальний і політичний підтекст. У представників природно-правової парадигми етичні норми виводяться із соціальних відносин і забезпечуються силою за допомогою держави. У Т. Гоббса остання обставина настільки важлива, що він не вважає за можливе говорити про мораль у відриві від держави і права. Зазначені висловлювання Ш.-Л. Монтеск'є й Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локка й Т. Гоббса, прагнення останнього вивести природні (моральні) закони безпосередньо з природи людини та водночас заява про те, що моральна філософія може бути побудована тільки як учення про людину в межах держави [5, с. 558], свідчать про суперечливість самої природно-правової парадигми та усвідомлення цього її авторами.

Розглянемо докладніше співвідношення норм права й моралі. Визначимо, що природний закон також трактувався як моральний закон [4, с. 317–319], мораль, а цивільним законом [3, с. 113–144] називалося все те, що ми розуміємо під фразою «позитивне право» або «закон». Тобто, у межах нашого дослідження природний закон є мораллю, а цивільний – правом.

Загальний підхід до визначення природного закону може бути зведений до такого. Моральні норми, виведені людським розумом апріорним методом із природи людини, можуть бути умовно визначені як природні закони, які не мають формального вираження [1, с. 144]. Хоча природний закон – це закон не у звичному значенні слова, тим не менше, він виступає як абсолютний критерій поведінки. Томас Гоббс зазначає: «Закони природи незмінні й вічні: те, що вони забороняють, ніколи не може бути дозволено; те, що вони передбачають, ніколи не може бути неприпустимим» [4, с. 316]. У трактаті «Левіафан» Т. Гоббс продовжує й розпочинає доведення доповнюваності моральних норм правом: «Як величчя розуму він суперечить природним пристрастям і не буде виконуватися без страху перед силою» [2, с. 219]. Тобто, з одного боку, природний закон звернений до совісті людини, а з іншого – набути дійсної сили природний закон може тільки перетворившись у цивільний закон.

Природний закон, відповідно до вчення Томаса Гоббса, може набути обов'язкової сили тільки ставши законом цивільним, тобто затвердженим державою. І тут варто зазначити, що природний і позитивний закони не те що не протиставлялися, а, навпаки, становили одну єдину конструкцію та доповнювали один одного. Томас Гоббс таку взаємодоповнюваність відстоював тим, що аргументував той факт, що природний і цивільний закони не відрізняються за змістом. На його думку, «природний і цивільний закони збігаються за змістом і мають однаковий обсяг», це «різні частини закону, з яких одна (писана частина) називається цивільним, інша (неписана) – природним» [3, с. 207]. «Адже закон природи хоча й відрізняється від цивільного в тому, що стосується волі, але в тому, що стосується дій, він збігається з останнім» [3, с. 421]. Із цим твердженням можна погодитись, зважаючи на те, що у випадку налагодженості державного механізму, якісного функціонування органів влади та примусу навіть моральні закони стають частиною законів державних, а позитивне право – елементом моралі.

Правові норми не можуть порушити норм моралі. Т. Гоббс указував: «Те, що забороняється природним законом, не може бути дозволено цивільним законом, і те, що велить природний закон, не може бути заборонено цивільним законом» [3, с. 415]. У цьому разі філософ наголошує на все ж таки більшій значущості та юридичній силі моралі перед правом. Це пояснюється природно-правовою концепцією, хоча саме Т. Гоббс зазначав про неможливість самостійного існування моральних законів без їх погодження державою щодо цього варто зазначити, що мається на увазі їх ефективне існування та забезпечення. Тобто, мораль існує завжди у свідомості людей, але дійсно результат є лише тоді, коли держава забезпечує й захищає моральні норми, що за своєю сутністю є правом позитивним.

Природні закони, тобто норми моралі, на думку Томаса Гоббса, не потребують ніякої публікації та ніякого проголошення, бо вони містяться в одному відомому для всіх положенні: «... не роби іншому того, що ти вважав би нерозумним з боку іншого щодо тебе самого» [3, с. 209].

Томас Гоббс, у кінцевому підсумку, фактично відмовив моралі в праві на самостійне існування. Мораль, по-перше, була зведена до природного закону [1, с. 150]. По-друге, він звів мораль до позитивного права, прив'язавши тим самим ці дві категорії. Суспільство без втручання держави жодним чином не може визначати й забезпечити для себе норми моралі.

Позицію Т. Гоббса можна звести до позитивістського тлумачення права. Але Т. Гоббс писав, що оскільки й позитивні закони не можуть «перерахувати всі загальні правила, на основі яких можна було б вирішувати всі майбутні позови, кількість яких майже нескінченна, то, очевидно, що в усіх випадках, втрачених писаними законами, потрібно діяти за законом природної справедливості, який вимагає віддавати рівним рівне, і така сама вимога цивільного закону, що накладає покарання на тих, хто свідомо й добровільно порушив своїми діями закон природний» [4, с. 421]. Тобто, мораль являє собою первинний безумовний критерій суспільної поведінки, але виявляється ця властивість норм моралі лише тоді, коли норми права не в змозі врегулювати певні відносини в силу непередбачуваності ситуації або недостатності норм позитивного права.

Це і є те, що ми в дослідженні називаємо «взаємодоповнюваністю» норм моралі і права. Оскільки, з одного боку, право це і є мораль, санкціонована державою у вигляді системи законодавства, а з іншого боку, якщо відносини, що виникають у державі, ще не врегульовані правом (позитивним законом), то в силу вступають норми моралі, які регулюють певні відносини в разі необхідності.

Л.В. Батієв зазначає, що, на відміну від Т. Гоббса, у якого норми справедливості й моралі фактично виявляються похідними від держави, видатний англійський філософ Джон Локк зберігає за самим суспільством можливість визначати для себе, що вважати чесною, а що – пороком. Є чесність, а є чеснота і порок, перше встановлює держава, друге залишається в людей [1, с. 151]. Важко погодитись із зазначеною думкою, оскільки Т. Гоббс говорив про ефективність регулювання мораллю суспільних відносин без державного втручання. Він не виключав існування моралі без і поза державою, визнавши наявність природних законів саме в природному стані розвитку суспільства. Але забезпечення та дотримання таких норм Т. Гоббс справедливо ставив під сумнів.

Продовжуючи дослідження взаємодії права й моралі, Джон Локк визначив небезпеку введення всього права до позитивного права. Він спробував уникнути, з одного боку, виокремлення моральних норм, а з іншого – зведення їх до безумовних указівок держави. У підсумку, щоб затвердити об'єктивну природу моральності, йому довелося проголосити її джерелом волю Бога [10, с. 118]. У «Досвіді про людське розуміння» Дж. Локк виділяє таке: «1) закони божественні; 2) закони цивільні; 3) закони громадської думки, або доброго імені», якщо можна їх так назвати. За словами Дж. Локка, «звертаючись до першого роду законів, люди судять про те, є їхні дії гріхом чи виконанням обов'язку; звертаючись до другого роду законів – злочинні або нешкідливі; звертаючись до третього роду законів – є вони чеснотами чи пороками» [10, с. 406].

Продовжуючи думку, Дж. Локк писав, що закони, які приймаються в державі, повинні відповідати вимогам природного права, тобто законами громадської думки [10, с. 410].

Для Дж. Локка є очевидним тісний зв'язок між справедливостю як категорією моралі та силою або примусом. Так, він пише про раціональність принципів справедливості: критерії справедливого й несправедливого «з'являються в нашій душі як продукт розвинутого розуму і глибоких роздумів» [8, с. 506], але при цьому визнає, що далеко не кожен індивід керується розумом у своїх вчинках.

Основне положення філософських досліджень Джоном Локком взаємодії природних і цивільних законів є те, що основою моралі є вигода [9, с. 163]. Звідси ми розуміємо, що людина буде виконувати приписи як моралі, так і права лише тоді, коли така поведінка буде для неї вигідною. Тому варто знову акцентувати увагу на важливості державного примусу для забезпечення дотримання законів, чи то природних (мораль), чи то цивільних (право). Ця діяльність з боку державних органів набуває важливого значення, коли вигода від виконання закону не є домінуючою підставою для поведінки людини. Тому, щоб вона їх дотримувалася, необхідно долучити до процесу виконання норм певні державні інституції. Варто нагадати, що, визначаючи принцип вигоди як основу моралі, Джон Локк сформулював так свою утилітаристську доктрину.

Ж.-Ж. Руссо, у свою чергу, виділивши чотири види законів, також указував, що «найбільш важливий з усіх» видів закону – «звичай і особливо думка громадська» [14, с. 243–244]. Однак етатизм у його вченні підказує, що навряд чи можна говорити про яку-небудь самостійну роль моралі без її вираження в актах законодавчої сили.

У контексті нашого дослідження варто звернути увагу на співвідношення понять «буква закону» й «дух закону». Питання такого співвідношення є досить важливим, оскільки в наш час є підстави ототожнювати поняття «буква закону» з поняттям «норма права» й «дух закону», а також із поняттям «норма моралі».

Зазначене порівняння та співвідношення розпочав у «Левіафані» Томас Гоббс, зазначивши, що «в писаних законах люди зазвичай розрізняють букву закону і його сенс, і якщо під буквою розуміти все, що може бути виведено з одних слів, то це розрізнення правильне, бо значення майже всіх слів самих по собі або завдяки метафоричному їх уживанню двоє, і вони можуть бути використані в різних сенсах, закон же має лише один сенс» [3, с. 210].

Варто нагадати про думку філософа щодо доповнення права мораллю в разі неможливості врегулювання відносин позитивним законом у силу його недостатності. Т. Гоббс зазначав, що «в такому випадку суддя зобов'язаний додатково керуватися природним законом, а якщо випадок дуже складний, то він зобов'язаний відстрочити своє рішення до отримання більш широких повноважень» [3, с. 211]. У своїх працях видатний представник природної школи права послідовно відстоював точку зору та акцентував увагу на тому, що норми права є санкціонованими державою нормами моралі. У силу різноманітних причин неможливо в актах державної волі викласти всі моральні принципи й ідеї, тому думка про доповнення нормами моралі позитивних законів у разі їх застосування виглядає як логічний крок і черговий доказ взаємодоповнюваності норм права нормами моралі.

Т. Гоббс наводить такий приклад: «... слова закону передбачають судді виносити рішення згідно з показаннями свідків. Але людина помилково звинувачується в злочині, причому сам суддя бачить, що цей злочин скоєний кимось іншим, а не обвинуваченим. У цьому випадку суддя не може ні слідувати букві закону й виносити обвинувальний вирок, ні винести виправдувальний вирок проти показань свідків, що було б проти букви закону. Тому суддя в такому випадку зобов'язаний звертатися до суверена з проханням призначити для цієї справи іншого суддю, а його самого залучити як свідка» [3, с. 212]. Зазначена думка Томаса Гоббса про «букву та дух закону» в чергове підтверджує тезу про взаємодоповнюваність норм моралі і права. Адже, розтлумачивши це твердження, можна з упевненістю сказати, що «буквою закону» є право в розумінні

нашого дослідження, а «духом закону» є мораль. Право без моралі не діє, так само, як і мораль не діє без права. Саме це обґрунтував Т. Гоббс, зазначаючи про не просто взаємозалежність, а саме про взаємодоповнюваність права й моралі в суспільних і правових відносинах.

Дослідивши погляди Томаса Гоббса та інших філософів, які розглядали проблему взаємодії норм моралі і права, варто зазначити, що в сучасних умовах існування й розвитку суспільства дедалі важливішим стає розуміння моральних цінностей, принципів та ідей, які не повинні йти врозріз із правовими нормами позитивного закону, а мають доповнювати останні під час певних спірних ситуацій. Саме взаємодоповнюваність права мораллю та навпаки має стати основним вектором їхнього співвідношення в контексті сучасних умов розвитку суспільства. Тому відповідна проблема й має стати предметом подальших досліджень із визначеної теми.

Література

1. Батиев Л.В. Право и мораль в философии Нового времени / Л.В. Батиев // Право как явление культуры : сб. – Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2002. – С. 136–152.
2. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель. – М., 1990.
3. Гоббс Т. Левиафан, или Материя форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс. – М., 1991. – Т. 2. – 1991. – С. 3–545.
4. Гоббс Т. Основы философии. Часть третья. О гражданстве / Т. Гоббс // Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1991. – Т.1. – 1991. – С. 270–506.
5. Гоббс Т. Человеческая природа / Т. Гоббс // Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1991. – Т. 1. – 1991. – С. 507–573.
6. Гетьман-П'ятковська І.А. Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / І.А. Гетьман-П'ятковська ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Кофмача. – К., 2007. – 20 с.
7. Гроций Г. О праве войны и мира / Г. Гроций. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с.
8. Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк // Локк Дж. Сочинения : в 3 т. / Дж. Локк. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3. – 1988. – 609 с.
9. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении. Кн. I–III / Дж. Локк // Локк Дж. Сочинения : в 3 т. / Дж. Локк. – М. : Мысль, 1985–1988. – Т. 1. – 1985.
10. Локк Дж. Опыт о законе природы / Дж. Локк // Локк Дж. Сочинения : в 3 т. / Дж. Локк. – М. : Мысль, 1985–1988. – Т. 3. – 1988. – С. 3–53.
11. Монтескьё Ш.Л. О духе законов / Ш.Л. Монтескьё. – М. : Мысль, 1999. – 672 с.
12. Павлова Т.С. Співвідношення моралі і права у філософії І. Канта (історико-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.05 / Т.С. Павлова ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2007. – 20 с.
13. Павлова Т.С. Філософсько-правове вчення Гегеля (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... докт. філос. наук : спец. 09.00.03 / Т.С. Павлова ; Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2012. – 35 с.
14. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права / Ж.Ж. Руссо // Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Ж.Ж. Руссо. – М. : КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998. – С. 195–322.
15. Соколов В.В. Бытие, познание, человек и общество в философской доктрине Томаса Гоббса : [вступительная статья] / В.В. Соколов // Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : Высшая школа, 1989. – Т. 1. – 1989. – С. 3.
16. Хрімлі І.О. Мораль та право як регулятори відносин у сучасному українському соціумі : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / І.О. Хрімлі. – Донецьк : Б.в., 2007. – 18 с.
17. Хропанюк В.Н. Теория государства и права / В.Н. Хропанюк. – Х. : Фолио, 1999. – 210 с.

18. Чередніченко Г.О. Взаємообґрунтування моралі та права у філософії П.Д. Юркевича : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.05 / Г.О. Чередніченко. – К., 2007.

19. Євхутіч І.М. Мораль і право як суспільні інститути: проблеми осмислення в умовах побудови громадянського суспільства / І.М. Євхутіч // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 289–295. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/ejournals/FP/2012-1/12eimpge.pdf>.

Анотація

Дергачов Є. В. Про взаємодоповнюваність норм моралі і права у філософії Томаса Гоббса. – Стаття.

У статті розглянуто питання взаємодії моралі та права крізь призму історико-філософського дослідження. Проведено дослідження зазначених понять у філософській традиції. Визначено певні форми співвідношення моралі і права, оптимальною з яких визначено процес взаємодоповнення норм моралі і права. Досліджено визначні праці Томаса Гоббса на предмет виявлення принципу взаємодоповнюваності норм моралі нормами права та вказано, що саме цей видатний англійський філософ найбільш ґрунтовно відстоював вищезазначену форму співвідношення моралі і права. Крім того, проаналізовано здобутки інших відомих філософів епохи Просвітництва й сучасності на предмет взаємодії моралі і права. Підсумовано про необхідність подальших досліджень проблеми взаємодоповнюваності норм моралі і права.

Ключові слова: норми права, норми моралі, співвідношення права й моралі, філософія Томаса Гоббса, взаємодоповнюваність права й моралі.

Аннотация

Дергачев Е. В. О взаимодополняемости норм морали и права в философии Томаса Гоббса. – Статья.

В статье рассмотрены вопросы взаимодействия морали и права сквозь призму историко-философского исследования. Проведено исследование указанных понятий в философской традиции. Определены формы соотношения морали и права, оптимальной из которых является процесс взаимодополнения норм морали и права. Исследованы выдающиеся работы Томаса Гоббса на предмет выявления принципа взаимодополняемости норм морали нормами права и указано, что именно этот английский философ наиболее основательно отстаивал вышеуказанную форму соотношения морали и права. Кроме того, проанализированы достижения других известных философов эпохи Просвещения и современности на предмет взаимодействия морали и права. Подведены итоги о необходимости дальнейших исследований проблемы взаимодополняемости норм морали и права.

Ключевые слова: нормы права, нормы морали, соотношение права и морали, философия Томаса Гоббса, взаимодополняемость права и морали.

Summary

Dergachov Ye. V. On the complementarity of morality and law in the philosophy of Thomas Hobbes. – Article.

The article deals with the interaction of morality and law in the light of historical and philosophical studies. It was researched these concepts in the philosophical tradition. Determine the shape of the relation of morality and law, best of which is the process of complementary norms of morality and law. We investigated the outstanding work of Thomas Hobbes to identify the principle of complementarity between morality and the rule of law stated that this English philosopher most thoroughly defended the form above relation of morality and law. In addition, we analyzed the achievements of other famous philosophers of the Enlightenment and modernity for the interaction between morality and law. The results of the need for further research concern the complementarity of morality and law.

Key words: law, morality, relation of law and morality, philosophy of Thomas Hobbes, complementarity of law and morality.